

Саидакбар Аъзамхўжаев

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ

Временного Правительства Аст

НАРОДНЫМ

تورکستان مختارات يکيني!
دور زوني نزلت لاما دور
دور زوني نزلت لاما دور

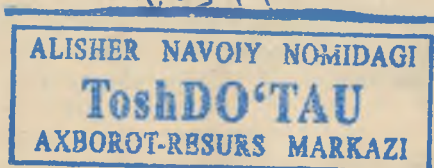
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

САИДАКБАР АЪЗАМХЎЖАЕВ

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ

миллий-демократик
давлатчилик қурилиши
тажрибаси

11974

ТОШКЕНТ "МАЪНАВИЯТ" 2000

9
A 11
Истиқлол миллатимизнинг умрли, асрий орзуси эди. Мустақил-лик учун жаҳидлар, зиёли қатлам, юртнинг асл кишилари жон фидо қилишга ҳам тайёр эдилар. Мухтор, мустақил, демократик давлат қуриш халққа зиё, нур бериш, енгиллик яратиш, озодликка етказиш уларнинг соғинчи, гўзал нияти эди. Интиланлари, курашганлари шу эди.

Аср бошида Қўқонда пайдо бўлган Туркистон мухторияти ана шу орзу, соғинч, интилишлар жамулжами сифатида, шу курашлар меваси сифатида дунёга келган эди. Бизнинг заминда ўша вақтга қадар юзага келган демократик давлат эди.

Биласизки, уни большевиклар қонга ботирдилар ва ҳеч қанча яшатмадилар.

Ўша Туркистон халқларининг озодлик ва мустақиллик учун курашининг меваси сифатида ташкил топган Туркистон мухторияти-нинг тарихи, давлатчилик тажрибасини Ўзбекистон мустақилликка эришган бир пайтдагина бутун ҳақиқати, тарихий аҳамияти билан бутун тўла ёритиш мумкин бўлди.

Зеро мустақиллигимизнинг ўзига хос рамзи, дебочаси бўлган Қў-қон Мухторияти тарихи ва тақдири ҳақидаги бу китоб олий ўқув юртлиари талабалари ва кенг китобхонлар учун мўлжаллангандир.

Масъул муҳаррир: тарих фанлари доктори, профессор
Д.Алимова

Тақризчилар: филология фанлари доктори, профессор
Н.Каримов

юридик фанлари доктори, профессор
Д.Тошқулов

A 95

Аъзамхўжаев С.

Туркистон мухторияти: Миллий-демократик давлат-чилик қурилиши тажрибаси//Масъул муҳаррир: Д. Али-мова//.-Т.: "Маънавият", 2000. -168 б.

Сарлавҳада: ЎР Фанлар академияси. Тарих институти.

ББК 63.3(5У)

A 4702620204 —29
M25(04) — 00 23—00

© "Маънавият", 2000

“Хуррият берилмас, олинур.”

Мунаввар қорӣ

МУҚАДДИМА

Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиш йўлига қадам қўйиши ота-боболаримизнинг озодлик ва эрк учун узоқ кураши тарихини қайта идрок этишга, миллий озодлик ҳаракати мафқурасининг шаклланиш жараёнига давлат мустақиллигига эришишни таъминлаган омиллар сифатида катта ижтимоий қизиқиш уйғотмоқда. Тарихий ҳақиқатни қайта тиклаш имконияти пайдо бўлган бугунги туб ўзгаришлар шароитида бутун миллий озодлик ҳаракати жараёни, шунингдек, айрим ижтимоий-сиёсий оқимларнинг аҳамияти ва ўри ҳақидаги эски қарашларни бутунлай қайта кўриб чиқиш аҳтиёжи юзага келди.

Республикамиз Президенти И. А. Каримов халқимиз тарихини холисона ўрганиш зарурлигини таъкидлаб шундай деган эди: “Биз тарихимизни ёритишда уни давр, муайян сиёсий гуруҳлар ёки айрим шахслар манфаатига мослаб талқин этишни қоралаймиз. Ғоят мураккаб ва зиддиятли тарихимизни холисона ва илмий ўрганиш—тарихчи олимларимизнинг маъсулиятли ва олижаноб вазифаси деб ҳисоблаймиз!”

Озодлик ва мустақиллик ғояларини ўзида мужассамлаштирган ва ўзбек халқи тарихида ўчмас из қолдирган муҳим воқеалардан бири бу Туркистон Мухториятидир.

Бугунги кунда Туркистон Мухторияти учун кураш тарихини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Илмий жамоатчилик эътиборини кўндан ўзига жалб этиб келаётган Мухторият тарихи ҳозирда нафақат илмий, балки амалий ва ҳатто сиёсий нуқтаи назардан қизиқиш уйғотиши табиий. Чунки давр ўша йиллар воқеаларига қайта баҳо беришни тақозо этмоқда. Шуниси ҳам борки, Туркистонда Мухторият учун кураш жараёнида демократик миллий давлатчилиқни барпо этиш мафқураси ҳам шакллана борди.

Туркистон Мухторияти тарихини ўрганиш мураккаб, оғир ва шубҳасиз, муҳим йўлни босиб ўтди. Уни шартли равишда уч даврга бўлиш мумкин.

Биринчиси — Совет даври. Совет воқелиги шароитида узоқ йиллар Туркистон Мухторияти тарихи сохталаштирилди ва бузиб кўрсатилди. Мавжуд илмий адабиётларни батафсил ўрганиш шунини кўрсатдики, совет даврида тадқиқотчилар мафкуравий ва маъмурий назорат исканжасида бўлиб, эркин фикр билдириш имконига эга эмасдилар. Улар коммунистик тарғибот мақсадларига хизмат қилишга мажбур эдилар. Илмий изланишлар методологияси асосан марксча-ленинча таълимот мафкурасига таянарди. Натижада, илмий муомалага кўплаб манбалар, фактик материаллар киритилганлигига қарамай, тарихий жараёнлар бутун зиддияти ва мураккаблиги билан баҳоланмай ҳаққоний илмий билимлар ўрнига вазиятни тўғри акс эттирмайдиган сохта тарихий манзаралар яратилди.

Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилиши ҳамда ижтимоий-сиёсий ҳаракатларни ўрганишга, шунингдек, жаҳидчиликни тадқиқ этишга бағишланган 80-йиллар охирилари-гача яратилган деярли барча илмий тадқиқотларда Туркистон Мухториятининг моҳияти ва тушунчасини атай торайтириш мақсадида унга “Кўқои Мухторияти” деган ном берилиб, унинг ташкилотчилари “панисломчи”, “пантуркчи”, “буржуа миллатчилари”, “аксилинқилобчи” деб аталди.

Иккинчиси — “қайта қуриш” даври. Сўнгги йиллардаги адабиётларни изчиллик билан ўрганиш шунини кўрсатадики, 80—90-йиллар давомида “қайта қуриш” таъсирида партия мафкуравий зуғумининг бир мунча кучсизланиши ва СССРнинг нарчаланиши билан тарих фанида соғломлашиш жараёни намоён бўла бошлади. Булар тарихий воқеаларга синфий ёндашувдан қочиб, умуминсоний қадриятлар ўс-туворлигига суянишга интилиш кабиларда кўрилади. Ўз-ўзидан маълумки, ўзбек халқининг озодлик ва мустақиллик учун кураши манбаларига эътибор кескин кучайди.

Шунини таъкидлаш лозимки, газета ва журналлардаги мақолалар билан бир қаторда, рисола сифатидаги тадқиқотлар ҳам пайдо бўлди. Бироқ уларда, бизнинг таҳлилимиз кўрсатишича, муаммонинг айрим қирралари қараб чиқилсада, Туркистон Мухторияти ҳаракатини идрок қилишга бағишланган махсус тадқиқотлар олиб борилмади. Хусусан, маҳаллий демократларнинг Мухторият учун курашдан кўзлаган асосий мақсадлари, уларнинг Туркистон жамиятини тараққиёт йўлига тадрижий ислохотчилик асосиди олиб

чиқишга уринишлари етарли ўрганилмади. Жаҳидларнинг 1917 йил февралдан Октябргача бўлган даврдаги фаолиятининг дастурий, ташкилий томонлари, уларнинг Туркистон озодлиги ва мустақиллиги учун курашда маҳаллий аҳолини бирлаштириш учун олиб борган саъй-ҳаракатлари тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди.

Учинчиси — Мустақиллик даври. Мустақиллик даврида олиб борилган изланишлар натижасида қуйидаги масалалар ўрганилди:

— Туркистонда ислохотчилик гоёларини шакллантиришга шарт-шароит яратган тарихий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий омиллар;

— Жаҳидчилик ва Туркистон Мухториятининг ўзаро яқин алоқаси;

— Миллий демократлар фаолиятининг дастурий, ташкилий асослари ва уларнинг концептуал қарашлари.

Тадқиқотчилар ilk бор мусулмон аҳолиси ташкилий бирлиги муаммоларининг кам ўрганилган жиҳатларига эътибор қаратишди; ўлкада биринчи миллий-демократик давлат тузилмаси — Туркистон Мухторияти барпо этилиши тажрибаси умумлаштирилди ва унинг зўравонлик билан бостирилишининг ҳаққоний маизараси ёритилди.

Шундай қилиб, ушбу китоб XX аср бошларида Туркистон Мухторияти деб аталган миллий-демократик республиканинг ташкил этилишида фидойилик кўрсатган тараққий-парварлар Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Убайдулла Хўжаев, Аҳмад Заки Валидий ва бошқаларнинг фаолияти, уларнинг маърифий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари, тарихий жараёнлар ва бошқа масалаларни ўз ичига қамраб олди. Туғри, сўнгги йилларда Туркистонда демократик давлат қурилишининг айрим жиҳатлари республикамизнинг таниқли тарихчи ва ҳуқуқшуносларининг илмий мақола ҳамда рисоаларида тилга олинди. Лекин, афсуски Туркистонда миллий-демократик давлатчиликнинг дастлабки тажрибаси бўлган Туркистон Мухторияти ташкил тонинининг асосий босқичларини таҳлил қилиб берадиган монографик тадқиқот эълон қилилмади.

Ушбу китоб муаллифнинг кейинги йилларда шу борада олиб борган изланиш ва тадқиқотларини ўз ичига олгандир.

ТУРКИСТОНДА МУХТОРИЯТ УЧУН КУРАШ ҲАРАКАТИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЛАРНИНГ ҲУРРИЯТ МАФКУРАСИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Туркистонда миллий ўзликни англашга хизмат қилган ва миллий озодлик мафкурасининг юзага келиши ҳамда ривожланишига муҳим ҳисса қўшган йирик ижтимоий-сиёсий оқимлардан бири жадидчилик бўлди.

Совет тарихшунослигида узоқ вақт мобайнида жадидчилик “реакцион” ғоявий оқим сифатида кўрсатилди. Тўғри, дастлабки босқичларда жадидларнинг маданий-маърифий фаолияти нисбатан ижобий баҳоланган бўлса-да, фақат бугунга келиб ватанимиз олимларининг саъй-ҳаракатлари билан бу масалага тубдан янгича ёндошувлар қарор топди. Ҳозир жадидлар ҳаракати Туркистон жамиятининг XIX аср охирлари — XX аср бошларида сиёсий кучлар ҳатишиб кетган бир даврда энг тараққийпарвар йўналишни ўзида акс эттиргани очиқ тан олинди. Жадидчилик дунёдаги умуминсоний ва миллий қадриятларга асосланган бўлиб, у ижтимоий ривожланишнинг етилган эҳтиёжлари ва ўлка туб аҳолисининг манфаатларига жавоб беради.

Айгиниш мумкинки, жадидчиликнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши масалалари анча тўлиқ ёритилди. Бироқ ҳануз чуқур идрок этишни талаб қилувчи бир қатор муаммолар мавжуд. Бунга, биринчи навбатда миллий демократларнинг Туркистонда миллий давлат қурилишининг ўзига хос концепцияси, ўлкани феодализм ва мустамлакачиликнинг боши берк кўчасидан олиб чиқиш мафкурасининг шаклланиши, большевикларча тоталитаризмга муқобил равишда ғоявий-сиёсий кураш майдонига чиқишлари, жамият ҳаётини янгилашнинг демократик механизмларини ишлаб чиқишга қўшган ҳиссалари каби масалалар киради.

Жадидларнинг шак-шубҳасиз тарихий хизмати етилган ижтимоий вазифаларни ҳал этишнииг тадрижий ислоҳот

тамойилларии ишлаб чиқишларида, формациявий-институционал ўзгаришларнинг энг самарали йўлини танишлари ва мустамлака тузумини тугатиш учун кураш олиб боришларида кўрилади. Уларнинг замонавий таълим амалиётига оид концептуал ғоялари маънавий мерос сифатида ҳозирги ислохотларнинг стратегия ва кенг миқёсли йўлига муайян даражада асос бўлиб хизмат қилади.

Жадидчилик, маълумки, Марказий Осиё минтақаси ижтимоий ривожланишининг туб бурилиши босқичида юзага келди. Маҳаллий ватанпарварларнинг мустамлака Туркистонда инқирозли ҳолатни, ўлканинг умумжаҳон жараёнларидан тобора ортда қолаётганини, туб аҳолининг эрқарварлик ҳаракатларига кескин зарба берилиб ҳамма жойларда бостирилишини, маънавият соҳадаги турғунликни идрок этишлари жамиятни атрофлича ислох этиш керак деган ғоянинг юзага келишига туртки бўлди.

Бироқ бу ислохотчилик ҳаракати тарихий мураккаб йўлни босиб ўтди. Жадидчилик жамият ривожланишининг истиқболларига оид турли фалсафий фикрлар ва дунёқарашларнинг тўқнашув майдонига айланди. Бу ижтимоий ривожланишнинг асосий масалалари ва энг аввало, феодализм ҳамда мустамлакачиликнинг асосларини бузиш мафқурасини концептуал жиҳатдан идрок этишда кўринди.

Биринчи босқичда мазкур ҳаракат иштирокчилари асосий эътиборни бутун ижтимоий тизимни ўзгартиришдан кўра, маънавият соҳасини янгилашга қаратдилар. Жадидлар янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, газеталар чиқариш, дарслик ва ўқув қўлланмалари (айниқса, табиий фанлар бўйича) нашр этиш, Ғарб техника ва технологиясини ўрганиш заруриятини, Европа маданияти ютуқларидан фойдаланишни тарғиб этиш орқали миллий дунёвий таълимни юзага келтириш, маънавий ҳаётни янгилаш ва бойитиш, миллий ўзликни англашни юксалтиришга замин яратдилар.

Туркистонда дастлабки жадид гуруҳлари XX аср бошларида юзага келди. Жадидларнинг таниқли вакиллари миллий зиёлиларнинг ўзагини ташкил этган кишилар эди. Мунаввар қори Абдурашидхон ўгли, Садриддин Айний, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Заки Валидий, Тошпўлат Норбўтабеков, Абдурауф Фитрат ва бошқалар шулар жумласидандир.

Жадидларнинг ташкилий жиҳатдан бирлашишларида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг хизмати сезиларли бўлди. У ўз агрофига анчагина ақлий кучларни йиғди.

Жадидчилик бошланғич босқичида кўпроқ мусулмон мактаблари ислоҳоти ва европача таълим унсурларини киритишни кўтариб чиққан тор даражадаги маданий-маърифий оқим деган қарашлар мавжуд. Маълум даражада бундай қарашда жон бор. Дарҳақиқат, жадидлар ҳаракатининг дастлабки йилларидаги мафкураси ҳали миллий озодлик учун кураш вазифаси билан бевосита боғлиқ эмасди. Шунга қарамай, у илк йилларданоқ миллий уйғониш учун шарт-шароитлар ҳозирлаш, Ўрта Осиё халқларини жаҳон цивилизацияси ютуқлари билан ошро этишга қаратилган эди.

Катта заковат ва ҳароратли қалб эгалари бўлган бу ҳаракат ташаббускорлари Туркистон халқларининг боши берк кўчага кириб қолганликларидан чуқур ташвишга тушдилар. Ҳам чоризм, ҳам маҳаллий амалдорларнинг иккиёқлама зулми остида қолган кенг омманинг беҳад қашшоқлиги, дунёнинг иқтисодий ривожланган мамлакатларидан ҳаддан зиёд ортда қолганлиги, маданий қоқоқлик, фикрлашдаги турғунлик жадидларда ижтимоий тараққиётни тезлаштиришнинг амалий воситаларини излаш фикрини уйғотди.

Юзага келган шароитларда илғор мусулмон зиёлилари ўлканинг истибдод занжирига тушишининг, мамлакат қоқоқлигининг асосий сабабини халқнинг маърифий қоқоқлигида деб билдилар. Шу боис жадидлар таълимни ислоҳ қилишни дастлабки босқичдаги асосий масала қилиб қўйишганди. Улар бу борада нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий томондан ҳам кўп куч-ғайрат сарфлашди. Жадидлар янги усулдаги мактаблар, кутубхоналар, ўқув заллари очилди, дарслик ва ўқув қўллаямалари ёзилди. Жумладан, ўлка ҳудудида янги усулдаги мактаблардан дастлабкиси 1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла томонидан ташкил этилди. Ўша йили жадид мактаби Тўқмоқда ҳам очилди. 1899 йилда Манион қори Топшкентда ва Шамсиддин домла Андижонда янги усулдаги мактаблар очдилар.

1900 йилдан бошлаб Туркистонда янги усулдаги мактаблар тармоғи изчил равишда кенгай борди. Шу йили таниқли олим, журналист ва педагог Мунаввар қори Абдурашидхон

ўгли янги усулдаги ўзбек мактабини ташкил этди, уни ўзи бошқарди ва дарс берди. У қисқа муддатда жуда машҳур бўлиб кетди. Бу мактабнинг самарадорлиги шу қадар юқори эдики, бу ҳол бошқа жойларда ҳам шундай ўқув даргоҳлари ташкил этилишига туртки бўлиб хизмат қилди. 1903 йилда Маҳмудхўжа Бехбудий Самарқанд яқинидаги Жомбой деган жойда ўз маблағи ҳисобидан мактаб очди. Ҳожи Муин ва Абдуқодир Шакурий каби машҳур маърифатпарварлар у билан бирга дарс беришди.

Жадидлар фаолиятининг бошқа йўналиши маърифат гояларини оммавий тарғиб этишда кўринди. Бироқ чор цензурасининг зўравонлиги, маъмурий тақиқлар оқибатида бу борадаги ишлар аср бошларидаёқ чеклаб қўйилди.

Бошланғич даврдаги жадидчилик ҳаракатининг маърифатпарварлик йўналишида бўлганини тан олган ҳолда, шуни айтиш лозимки, у Россиядаги народниклар фаолияти сингари соф маданий-маърифатпарварлик ҳаракати эмас эди. Жадидларнинг “маърифат” мафкураси ижтимоий жиҳатдан анча бой ва кўп қиррали эди. Унда ҳозир ҳам долзарб саналувчи тарихий вазифалар: диннинг маънавий камолотни такомиллаштирувчилик хусусияти, бозор ва ҳуқуқий маконни шакллантириш жараёнларини кучайтириш, замонавий демократик муассасаларни юзага келтириш, ўзига хос миллий ривожланиш йўли кабилар жамланган ва эътиборга олинган эди.

Дастлабки йиллар жадидчилигини ташкилий жиҳатдан анча тор эди дейиш мумкин. Бироқ назарий қарашлар кенглиги бўйича у устувор мавқеда эди. Таълим ислоҳоти ҳақидаги талаблар моҳиятан илк жадидлар мафкуравий қарашларининг умумий жиҳатини ўзида ифода этганди. Улар ўша пайтдаёқ Туркистон жамиятини тадрижий ислоҳ этишнинг бўлғуси модели кўпгина муҳим гояларини ўз фаолиятларида намоён этишганди.

Агар илк жадидлар назарий қарашларига конкрет — тарихий нуқтаи назардан қаралса, жадидларнинг бундан кейинги бутун мафкураси асосларини ташкил этган бир неча муҳим қоидаларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчидан, маърифатпарварлар халқни маърифатли қилмасдан, кенг оммани рус ва жаҳон маданияти ютуқларига ошно қилмасдан туриб, Туркистоннинг тараққий этолмаслигини тушуниб етдилар. Улар халқнинг турмуш шароитини яхшилаш учун

мустамлака — феодал зулми ва оғир мажбуриятлардан халос бўлиш, маънавий эркинликка эришиш зарур, дея тўғри фикр юритишди. Ҳуқуқшунос Д. Тошқуловнинг тадқиқотида ишонарли кўрсатилганидек, маърифатпарварлар асарларида мустамлака — феодал жамиятнинг сиёсий-ҳуқуқий муассасалари марказий ўрин тутади². Улар ўз асарларида ҳокимиятнинг қонунсизлик ва порахўрлик, ҳаддан зиёд оғир солиқлар каби зулмкорлиги кўринишларини аямай танқид қилишди. Жаҳидлар мустамлака Туркистони маҳаллий маъмурияти вакилларининг сайлов тизимини қоралашди, чоризмнинг солиқ сиёсатига норозилик билдиришди.

Тўғри, илк жаҳидчилик мафкурасидаги ижтимоий ингилашишнинг кўшгина муаммолари эндигина намоён бўла бошлаган эди. Шунга қарамай, мустамлака — феодал муштабдлийги шароитида маърифатпарварлар томонидаги мавжуд ижтимоий муҳитни танқид қилиш, ҳокимиятнинг қонунийлиги ҳақидаги гояларни илгари суриш миллий муштабдлий мафкураси тикланиши йўлида муҳим қадам бўлди.

Иккинчидан, жаҳидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари тарихий тараққиётни тезлаштиришни, исломни янгилаш, маданий бозор маконининг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларини яратишни шакллантириш билан чамбарчас боғладилар.

Европа ва Россиянинг кўшгина маърифатпарварларидан фарқли ўлароқ, жаҳидлар дини рад этишмади, улар атеист эмасдилар. Аксинча, улар исломни ижтимоий тараққиётга эришиш учун мусулмонларни бирлаштирувчи муҳим омил, ўлка халқларини юксак ахлоқийлик, ватанпарварлик, дўстлик, биродарлик, инқирозли аҳволдан чиқишдаги курашда жангсизлаштирувчи куч сифатида сақлаб қолиш тарафдорлари бўлиб чиқишди. Жаҳидлар ислом динида маънавий юксалишнинг муҳим воситасини кўрдилар. Бироқ, бунинг учун диннинг ўзини ўрта аср схоластикасидан тозалаш лозим деб ҳисоблашди.

Жаҳидчилик ҳаракати юзага келаётган пайтда ёзилган А. Фитрат ва М. Беҳбудийнинг “Исломнинг қисқача тарихи” (бир хил номдаги) асарлари жаҳидларнинг динга муносабати ҳақида ёрқин тасаввур беради. Уларда моҳиятган бундан кейинги ривожланиш истиқболларини белгилаш учун зарур бўлган, босиб ўтилган йўлнинг атрофлича таҳлили берилган.

Маҳмудхўжа
Бекбудий

Мунаввар
қори

Убайдулла
Хўжаев

Абдулла
Авлоний

Саидносир
Миржалилов

Обиджон
Мақмудов

Ашурали
Зоҳирий

Абдуқодир
Шақурий

Фитратнинг фикрича, дунё қандайдир “ҳаёт ғояси”дан яратилганидан то Муҳаммад пайғамбаргача бўлган динлар, урушлар, алғов-далғовлар ва ҳоказоларнинг тартибсиз алмашинувини ўзида намоён этади. Аллоҳ ўз пайғамбари орқали ҳақиқий динни юборди, ислом одамлар тарқоқлигини енгиб ўтди, гуллаб-яшнаш ва тараққиёт даври бошланди. Мусулмонлар дунёга кўшлаб илмий кашфиётларни берди, европаликларнинг ўзлари илгари яратган ақлий қадриятларни сақлаб қолди. Бироқ идеалларни йўқотиш, олтин ва пулга берилишда ўз ифодасини тоинган “очкўзлик” ислом оламини инқирозга юзлатди — улар империяси (халифалик) ўзаро урушларга гирифтор бўлди, парчаланган давлатлар мустамлакачиларнинг енгил ўлжасига айланди.

Беҳбудий ислом фалсафасига катта эътибор бериб, унда мусулмон дунёқарашининг ўзагини кўрди: “...Қачонлардир ислом файласуфлари, — таъкидлайди Беҳбудий, — Европа учун Афлотун ва Арастуни сақлаб қолишди, бу қитъада антик анъаналарнинг қайта тикланиши, схоластикадан озод бўлишига имкон берди. Энди, унинг фикрича, ислом файласуфларининг европаликлар хизматидан фойдаланиш пайти келди: қўшнилardan барча янги нарсаларни, хусусан, позитивизм, ҳиссиётларга, эиг муҳими, инсон эҳтиёжларига юз тутган Огюст Кант асарларини ўзлаштириш лозим³”.

Жадидлар учун исломни янгилаш фан ва илм технология ютуқларини эгаллашда, илк даврдаги мусулмон дини ақидалари ва замонавий шароитларни ҳисобга олиш билан чамбарчас боғлиқликда кўринди.

Биринчи босқичда жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари ўрта асрчилик схоластикаси, қотиб қолган диний таълимга қарши чиқишди, янги усулдаги таълим учун курашди. Бироқ, уларнинг исломни ислоҳ қилиш мафкураси ривожлана бориб, анча чуқур мазмун ва ижтимоий тараққиёт эҳтиёжлари билан ўзаро алоқадорлик касб эта борди.

Жадидчилик дунёвий таълимни фаоллаштиришга интила бориб, айти пайтда юзага келаётган миллий буржуазия манфаатлари, шаклланаётган товар — бозор муносабатлари шароитларини ўзида акс эттирди. Улар анъанавий таълим ислоҳоти, янги усулдаги мактаблар ва театр труппаларини яратиш, ҳар бир мусулмоннинг банк ва молиявий капитал ишда иштирок этиш имконияти тарафдорлари бўлганлари ҳолда, исломнинг баъзи эскирган ақидаларини инкор этишди,

фаннинг (математика, география, грамматика ва бошқалар) ижтимоий-иқтисодий тараққиётни тезлаштиришдаги ролларида аҳамиятини тап олишди. Шу жиҳатдан қараганда айрим тадқиқотчиларнинг “Жадидчиликнинг прагматик ва мафкуравий жиҳатлари узлуксиз бирлик ва чамбарчас ўзаро боғлиқликда бўлди”⁴ деган фикрларига тўлиқ қўшилиш мумкин. Жадидлар маънавий ва иқтисодий янгилашни оҳтиёжи ҳақида матбуотда кўплаб чиқишлар қилишди, жумладан М. Беҳбудий ўзи нашр қилган “Ойна” журналида шундай деб ёзди: “...Сиз, муҳтарамлар, ўз болалирингизни улар дин ва миллатга хизмат қилишлари учун имонавий билимларга ўқитмоғингиз лозим, миллат ва динга хизмат қилиш эса, фақат билимлар ва пул орқали мумкин”.

Бу мақсадлар замонавий ўзгаришлар амалиёти билан ҳамоҳангдир. Зеро ўтмишда ҳам, ҳозирги кунларда ҳам интеллектуал имкониятга эга бўлиш, бозор тузилмаларини титбиқ этиш негизида жадал иқтисодий ўсиш, кенг миқёсда инвестициялар киритиш миллий гуллаб-яшнашнинг муҳим шартидир.

Жадидчилик илғор эстетик ва маънавий-иқтисодий ғояларни ўзига жамлади. XX аср бошларидаги жадидчилик сиёсати қонун асосида инсоннинг сўз, матбуот, виждон, шахс дахлсизлиги эркинлигини ҳимоя қилди.

Шундай қилиб, жадидчилик юзага келган пайтдан бошлаб оқ феодализм ва мустамлакачиликнинг туб негизларига қарши чиқди. У анъанавий исломга зид ўлароқ, динни маънавий ва иқтисодий тараққиёт вазифаларига мослаган ҳолда унинг айрим эскирган қоидаларини ўзгартиришга интилди.

Жадидлар ўз халқини маърифатли ҳолда кўришни истадил, ҳар қандай қуллик, хурофотга берилиш, миллий биқикликдан озод бўлишга интилди. Улар ўз фаолияти бошларидаёқ Туркистон аҳолисига жаҳон цивилизацияси ютуқлари билан ошно бўлиш йўлини таклиф этдилар. Бу йўл миллий ва диний-маънавий қадриятлардан воз кечиш эмас, балки, аксинча, улар асосида, бундан кейинги ривожланиш ва тараққиётга халақит берувчи эскирган ақида ва хурофотлардан воз кечиш билан секин-аста ўтиш эди.

Жадидларнинг ғоялари аҳолининг турли қатламлари томонидан қизгин кутиб олинди. XX аср бошларидаёқ жадидлар ҳаракати Сирдарёнинг қарийб бутун жанубий қисми,

Самарқанд ва Фарғона вилоятлари, Бухоро амирлигини қамраб олди. У айниқса, йирик шаҳарлар — Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Наманган, Марғилон, Каттақўрғонда кучли мавқега эга эди.

Жадидчилик ҳаракатининг ташкилий жиҳатдан ўсиб ва мафкуравий шаклланишига биринчи рус инқилоби сезиларли таъсир кўрсатди. 1905—1907 йилларда жадидларнинг сиёсий қарашлари ўсиб, улар фаолиятида кескин чоратадбирларни амалга оширишга интилиш кучайди, баъзи муассасалар билан келишувчанлик йўлидан узоқлашдилар.

Айниқса, 1905—1907 йиллардаги даврда Туркистонда жадидчилик ҳаракати ташкилий ва ғоявий жиҳатдан чиникди.

Нижний Новгород шаҳрида 1905 йил 15 августда бўлиб ўтган I Бугунроссия мусулмонлар съезди ва Петербургда 1906 йил 13—23 январда бўлиб ўтган II Бугунроссия умуммусулмонлар съезди қарорлари ўлкада анча шов-шувга сабаб бўлди. Бу съездларда “Русия мусулмонлари иттифоқи” (қисқача, “Иттифоқ”) ташкилоти тузилди.

Биринчи съезд шундай қарор қилди: “Мусулмонлар имкон қадар ҳар бир вилоятда янги мактаблар очилиши, газета, журнал, китоблар чиқарилиши ва уни халқ орасида тарқатишлари лозим”⁵.

Иккинчи умуммусулмонлар съездида “Иттифоқ”нинг Низоми ва дастури қабул қилинди, марказий қўмита ва унинг бюроси сайланди. Съезд резолюциясида шундай дейилади: “Ҳар тарафдан келган вакиллар истагини эътиборга олган ва сайловлар яқинлигини (Давлат Думасига сайловлар — С. А.) кўзда тутган съезд мусулмонлар учун конституцион — демократик партияга қўшилишни маъқул деб топади”.

Мусулмонлар “Иттифоқ”и съезд қарорларига мувофиқ унинг иқтисодий ва мафкуравий дастури шарият қонунларига асосланган ва ташкилотнинг ўзи синфий бўлиниш тамойили бўйича эмас, балки маданий-диний мухторият бўйича фаолият юритилиши маъқул ҳисобланди.

1906 йилдаги Давлат Думасига сайловлар туркистонлик миллий зиёлиларнинг сиёсий онги ривожланиши учун муҳим воқеа бўлди. Туркистонлик мусулмон депутатлари, айрим истисноларсиз, консерватив гуруҳга оидлигига қарамай, қисқа муддатли бу парламент тажрибаси фойдали бўлиб, улар орасида либерал-ислохотчилик ҳаракатининг ривожланишига имкон яратди.

Бу даврда туркистонлик жадидлар билан Волгабўйи, Қрим ва Кавказ жадидлари ўртасида яқин алоқалар ўрнатилди. Жумладан, 1905 йилда Россия мусулмонлари қўмитаси марказий бюросининг аъзоси Абдурашид Иброҳимов Тошкентга келди ва бу ерда тегишли ишларни олиб борди. 1908 йилда эса Россияда жадидчилик асосчиси Исмоил Гаснирали (Гаснирийский) Қоҳирага жўнаб кетиши олдида яна Туркистонга келди. У, хусусан, Самарқанддаги янги усул мактабларида дарс бериш қандай йўлга қўйилгани билан танишди. 1910 йил сентябрида Давлат Думасининг собиқ аъзоси, таниқли татар жадиди Садр Мақсудий бутун Туркистон ўлкасини айланиб чиқди. У Красноводск, Асхобод, Марв, Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Тошкентга борди ва сўнгра Оренбургга йўл олди.

Тошкент Ўрта Осиё минтақасининг маъмурий ва маданий маркази сифатида ислохотчилар йиғиладиган жойга айланди. Россиядаги инқилобий фаолият муваффақиятларидан руҳланган Туркистондаги либерал-ислохотчилик ҳаракати фаоллари ўз фаолиятларини кучайтириб, бу ҳаракатга Тошкентда Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Исмоил Обидов, Убайдулла Хўжаев, Самарқандда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Ақобир Шомансурзода, Саидахмадхўжа Сиддиқий, Қўқонда Обиджон Маҳмудов, Анжурани Зоҳирий ва Пўлат Солиевлар бошчилик қилдилар ва у барча ўлка шаҳарлари аҳолиси ўртасида кенг ёйила бошлади.

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт фаолашувининг муҳим кўрсаткичи сифатида нашриёт, хусусан, матбуот фаолиятининг кескин жонланганлигини кўриш мумкин.

Туркистон жадидларининг биринчи миллий газетаси 1906 йил 27 июнда “Тараққий” номи билан чиқди, унга таниқли жамоат арбоби Исмоил Обидов (Ғабидов) муҳаррирлик қилди. Шуниси диққатга сазоворки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 25 июн қарори билан ушбу газета биринчи сонининг чиққан куни “Матбуот куни” сифатида кенг нишонланмоқда.

“Тараққий” билан бир қаторда Тошкентда туркистонлик жадидларининг 1906 йилда “Хуршид”, 1907—1908 йилларда “Шуҳрат”, “Тужжор” газеталари пайдо бўлди. “Хуршид” ва “Шуҳрат” газеталари Туркистонда мухториятчилик ҳаракатининг бўлғуси йўлбошчиларидан бири Мунаввар қори,

“Тужжор” газетаси эса тошкентлик йирик бой Саидкаримбой Саидазимбой ўғли томопидан нашр этилди.

Туркистонда бундан кейин бир қатор жаҳид газета ва журналлари — “Осиё”, “Самарқанд”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Ойна”, “Эл байроғи”, “Турон” ва бошқалар пайдо бўлди. Жаҳидларнинг бу босма нашрлари 1905 йилда Россия Конституцияси юмшатишга цензурани қабул қилгандан сўнг юзага кела бошлади. Уларнинг кўпчилиги қисқа муддат чиққан бўлса-да, ислохотчилар ғояларини тарқатишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Жаҳидларнинг янги шароитлардаги фаолиятлари бир неча йўналишларда кечди. Аввало маърифатпарварлик устувор йўналишлардан бири сифатида қолди. Жумладан, улар чор тузумининг зулми нисбатан юмшаган шароитда янги усулдаги мактабларни ташкил этиш бўйича кучгайратларини сезиларли даражада кучайтиришди. 1910 йилга келиб ўлканинг турли жойларида 50 га яқин бундай мактаблар ташкил этилди. Тошкент ва Қўқон жаҳид мактабларининг йирик маркази бўлиб қолди⁶.

1917 йил феврал инқилоби бошларига келиб чор ҳукумати томонидан Туркистонда 4 мингдан ортиқ бола ўқийдиган 100 га яқин янги усулдаги мактаблар рўйхатдан ўтказилган, шулардан 39 таси — Сирдарё, 30 таси — Фарғона, 18 таси — Еттисув, 5 таси — Самарқанд вилоятларида жойлашган⁷. Уларнинг ҳаммаси хусусий маблағлар ҳисобига фаолият юритар эди. Ўқиш пуллик бўлгани билан унинг миқдори ойига 50 тийиндан 3 сўм гача эди.

Янги усулдаги мактаблар хусусий ташаббус билан юзага келган, бироқ ва маблағлар билан таъминланмаган бўлишига қарамай, маҳаллий аҳоли муҳаббатини қозонди ва шу қадар оммавийлашиб кетдики, ота-оналар рус-тузем мактабларидаги бепул ўқишдан кўра янги усул мактабларидаги тўловли ўқишни афзал кўра бошладилар.

Янги усулдаги мактабларда болаларнинг саводи баралла ўқитиш усули билан чиқарила бошлади, Туркистоннинг таниқли маърифатпарварлари ўзлари дарсликлар тузиб, чоп эттирдилар. Саидрасул Саидазизовнинг “Устои аввал”, Мунаввар қорининг “Адиби аввал”, Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим”, Рустамбек Юсупбековнинг “Таълими аввал” дарсликлари шулар жумласидандир.

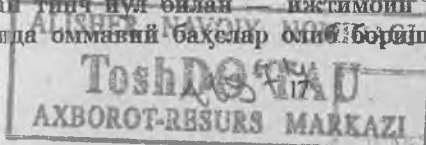
Тўғри. ўқув дастурлари мукаммал эмаслиги учун аввалида ўқитувчининг моддий маблағлари ва индивидуал хусусиятлари, тайёргарлик даражасидан келиб чиқиб, дарслар турли-туман, баъзи мактабларда фақат қуруқ ўқиш ва ёзиш, бошқаларида сўзлашув тилида, бошқаларида ўқиш, ёзиш, сўзлашни тарзида ўтказилган.

Ўзбек нашриётлари ва миллий театрининг пайдо бўлиши эса, маърифатпарварлик, миллий уйғониш ғояларини тарқатишнинг самарали воситасига айланди. Тошкент ва қўқонлик ноширлар миллий шоир ва ёзувчилар асарларини оммага етказдилар, улар орасида, айниқса, Алишер Навоийга алоҳида эҳтиром кўрсатилди. Хўжа Аҳмад Яссавий, Мирзо Бедил, Сўфи Оллоёр каби мутафаккирларнинг диний ва фалсафий асарлари нашр этилди. Бу жадидчилик тафаккурига янги туртки берди. Жадидлар ўз ўқувчиларини миллий уйғониш даврини бошдан кечираётган бошқа мусулмон Шарқи мамлакатлари — Эрон, Туркия, Миср, Сурияда нашр этилган китоблар билан ҳам таништирдилар.

Мазкур даврда жадидларда барча тараққийпарварларни бирлаштириши мумкин бўлган муайян дастур йўқ эди. Уларнинг ҳар қайсиси миллий ривожланиш йўлини ўз ҳолича таклиф этарди. Турлича фикрлар, баъзан бир-бирига тинч қараш ва таклифлар, ихтилофлар мана шундан келиб чиққан бўлиб, улар халққа турлича таъсир кўрсатарди. Шунини таъкидлаш лозимки, ушбу тарихий даврда жадидларда ҳали миллий-маданий мухторият билан боғлиқ бўлган ўз тақдирини ўзи белгилаш ғояси ҳам шаклланмаган эди. Бу йўналишда энди айрим нишонлар кўрина бошлаган эди.

1905—1907 йилларда жадидларнинг сиёсий қиёфаси ҳам ҳали шаклланмаган эди. “Туркистоннинг ташқи ва ички ривожланиши ҳақида” номли ҳукумат комиссияси ҳужжатида кўрсатилишича, ўлкада “ёш сартлар” партияси ҳали пайдо бўлмаган, шаклланмаган бўлса-да, айни пайтда “бу йўналишда “ини” олиб борилмоқда”⁸ эди.

Жадидлар метрополиядаги сиёсий жараёнларни диққат билан кузатиб, Россияда юзага келаётган сиёсий партияларнинг дастурларини, фаолиятларини ўргандилар. Улар миллий менталитетнинг ўзига хослиги, ўзбек халқининг тинчликсеварликка мойиллиги ва Россия демократик кучлар таърибасидан келиб чиқиб, инкилоб йилларида чор ҳукуматида тинч йўл билан — инжимоий йрзномалар, Давлат Думасида оммавий баҳслар олиб бориш ва бошқа қонуний

воситалар орқали ўзлари учун сиёсий ён беришларга эришиш ҳамда дастлабки босқичда ҳеч бўлмаса, Туркистон миллий ривожланишининг объектив эҳтиёжларига жавоб берувчи бир қатор шароитлар яратиш учун интилдилар.

Туркистон жадиidlари 1906 йилда Давлат Думасининг очилиши ҳақидаги хабарни катта қувонч билан кутиб олишди. Улар тўпга тутиш, ўлим жазоси, сургун ва қамоқлар йўли билан тартибсизлик ва исёнларни тўхтатиш мумкин эмас деб ҳисоблашарди. Буларни тўхтатишининг ягона воситаси Давлат Думаси эди, у эса, халқ учун эркинлик, тенглик, адолатни таъминлар эди (“Хуршид”, 1906, 26 октябрь). Айни найтда, жадиidlар парламентаризм тарафдори бўлиб чиқишди. Албатта, бу даврда жадиidlарининг демократик тафаккури ҳали конституциявий монархизм даражасида эди. Бу найтда улар кескин чора-тадбирлар кўришга чақириммади, чунки уларнинг фикрича, бу ҳол оғир аҳволга олиб келиши мумкин эди. Жадиidlар тактикаси демократик жараёнларни қўллаб-қувватлаш, юзага келаётган демократик институтлар бар-қарорлигини таъминлаш, ҳукумат иши учун етарли шарт-шароитлар яратиш, айни найтда, таълим ва дин соҳасида мухтор ҳуқуқлар берилишини талаб қилишдан иборат бўлди.

Шундай қилиб, туркистонликлар муҳитида 1905 йил инқилоби оммавий-сиёсий фаолият учун дастлабки умидларни уйғотди. Бироқ “Столинин реакцияси”нинг шафқатсизлиги буларни йўққа чиқарди. Россия ички ишлар вазири Столинин даврида туркистонликлар сиёсий мустақилликдан мутлақо бебаҳра қолдилар. Улар ҳатто Давлат Думасида ўз вакилига эга бўлишдан ҳам бутунлай маҳрум этилдилар. Бу, Ўрта Осиё халқлари ғурури ва шаънини ерга уриш эди. Айни пайтда, пантуркизм ва панисломизм ғоялари Россия давлатчилигининг асосларига хавф солмоқда деган васвасалар онгли равишда кучайтирилди. Ҳукмрон тузум мусулмон халқларининг миллий озодлик ҳаракати ва фуқаролик эркинликларини талаб қилиб чиқишларига қарши курашда уларни пантуркизм ва панисломизмда айблаб, сиёсий ёрликлар ила бошладилар ва бундан мафкуравий қурол сифатида фойдалана бошладилар.

Маҳмудхўжа Беҳбудий чор ҳукуматининг бундай сиёсатига қарши Туркистон жадиidlарининг ортиб бораётган қаҳр-ғазабини бир қатор чиқишларида аниқ ифодалаб берди. Жумладан, “Тужжор” газетасида босилган “Дума ва Туркис-

тон” мақоласида II Давлат Думаси тарқатиб юборилгандан сўнг ўлка аҳолиси “Россия парламенти”га сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлганини чуқур таассуф билан ёзди. Беҳбудий шундай таклиф киритади: “ягона чора — йирик шаҳарлардан, имкон бўлса, Туркистоннинг беш вилоятидаги барча шаҳарлардан биттадан депутатни бир жойга йиғиб, октябрь ойи нчида арзнома билан Петербургга император ҳазрати олийлари ҳузурига III Дума депутатлари таркибига кириш имтимоси билан юбориш лозим... Биз Туркистон ва Русия қонуңчилигини яхши биладиган, дорилфунунларни тугатган ҳуқуқшунос кишилардан юбормоғимиз лозим” (“Тужжор”, 1907, 9 октябрь).

Россия Давлат қурилиши ҳақидаги масалада Биринчи ва Иккинчи Россия умуммусулмонлар съездлари қарорлари таъсирида Туркистон жадиidlарида миллий озодлик ҳаракати мафкурачилари сифатида кадетлар партияси қарашлирига ўхшаш сиёсий йўл аниқ кўзга тапшланди.

Бу хусусият М. Беҳбудийнинг “Хуршид” газетасида (1906 йил, 11 октябрда) эълон қилинган дастурий мақоласида яққол кўринди. У мақоласининг бошида барча мусулмонлар бир сиёсий партияга бирлашиши зарурлиги ҳақида фикр юритиб, руслар, яҳудийлар ва бошқа динлардаги кишилар шундай қилганини айтади. Сўнгра у Россиядаги барча мавжуд сиёсий партияларни тўрт гуруҳга бўлади: бюрократик ёки монархистлар партияси, кадетлар партияси, социалистлар (социал демократлар ва социал инқилобчилар) партияси, Нижний Новгородда 1905 йил 23 августда тузилган мусулмонлар партияси. Беҳбудий монархистлар партиясига салбий тавсиф беради ва уни Россия мусулмонларининг иқтисодий, маданий қолоқлиги сабабчиси деб ҳисоблайди, монархистлар партияси халқ ва подшоҳ ўртасидаги тўсиқдир, деб таъкидлайди. Муаллиф самодержавие (яккаҳокимлик) фаолиятининг барча салбий томонлари шу партия бўлишида деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, агар монархистлар партияси бўлмаганда, халқ подшога бевосита мурожаат қилиш имкониятига эга бўларди, подшо эса халқнинг аҳолини биллиб, у ҳақда ғамхўрлик қиларди.

Беҳбудий кадетлар партияси ҳақида тўлқинланиб гапириб, унинг конституциявий монархия тизимини яратиш дастурини маъқуллайди, зеро бу монархия Давлат Думасини “синод” ва “ҳарбий кенгаш” ўрнига қўйиб, подшоҳга

халқ билан бевосита мулоқот қилиш имконини беради. Бундай тизимда, дейди Беҳбудий, барча синфлар, миллатлар, шу жумладан, мусулмонлар ҳам эркинлик ва тенгликка эришади, ҳар томонлама ривожланиш имконига эга бўлади.

Социалистик партиялар ҳақида фикр юритар экан, Беҳбудий уларнинг хусусий мулк ва синфларни тугатишга, барча ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришга интилаётганликларини кўрсатиб ўтади. Эҳтимол, бу амалга ошар, бироқ кўп асрлар талаб этилади. Умуман, бундай йўл хомхаёлдан бошқа нарса эмас. Энг муҳими, социалистлар дастуридаги мулк, шахс ва оила ҳақидаги моддалар яроқсиздир. Улар шариат қонунларига зид келади ва мусулмонлар ҳаётига мувофиқ эмас, деган фикрни билдиради Беҳбудий.

У Россия мусулмонлари партиясига тавсиф берар экан, Туркистондаги барча мусулмонларни яғоиа партияга бирлаштиришга, мусулмон иттифоқи таркибига киришга чақиради. Туркистон мусулмонларининг бўлғуси партияси ҳақида Беҳбудий шуни қайд этадики, мазкур партия иқтисодиёт, мафкура ва фан масалалари бўйича мусулмон иттифоқининг сиёсат масалаларида — кадетлар дастурини қабул қилиши лозим (“Хуршид”, 1906, 11 октябрь).

Ҳадид газеталари ва журналларида бошқа сиёсий йўналишдаги мақолалар анча кўпроқ эди. Жумладан, айтайлик, “Тараққий” газетасида ҳукмрон синфлар имтиёзларини тугатиш, миллатлар тенглиги, барча ерларни деҳқонларга бўлиб бериш, саккиз соатлик иш куни, намойиш қилиш ҳуқуқига оид чақириқлар кўп учрайди. Газета, жумладан шундай деб ёзади: “Ҳукумат халқ қонини зулукдай сўрмоқда, қаттиқ азобламоқда, 1906 йил 17 октябрдаги чор манифести эса халқни тинчлантирувчи айёрликдир. Яқинда бундай “озодлик”лардан заррача ҳам қолмайди, шу бонс ҳам халқ чоризм биноси ағдарилиши учун ўзи ҳаракат қилади, деган қарашлар билдирилди” (“Тараққий”, 1906, 26 октябрь).

Ушбу газета чор тузумини “сиёсий ўзбошимчалик, муштумзўрлик зулми ва халқ подонлигининг зулматдаги подполиядир” дея тавсифлайди. “Тараққий” халққа нимани таклиф қилганди? Мана унинг таклифи: “Мусулмонлар руслар, поляклар, яҳудийлар каби ўз ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликларини талаб қилишлари... бошқа миллатлар билан бирлашиб, ҳукуматга қарши биргаликда ҳаракат этишлари лозим” (“Тараққий”, 1906 йил 19 август). Бундай мақола

ва чақириқларни босгани, социал-демократияни очиқчасига қўллаб-қувватлагани учун газета ёпиб қўйилди, унинг муҳаррири Исмоил Обидов эса қамоққа олинди.

Умуман, 1905—1907 йиллар даврида жадидчилик илғор сиёсий ҳодиса сифатида намоён бўлди. У Туркистондаги туб аҳолининг уйғошига, миллий озодлик ҳаракати мафкурасининг шаклланишига ёрдам берди.

Инқилоблар оралиғидаги даврда (1908—1916) жадидлар миқдор ва ташкилий жиҳатдан ўсди, мустаҳкамланди. Унда минглаб кишилар иштирок этди. Шундай бўлса-да, у чинакам оммавий хусусият касб этолмади. Жадидларнинг яширин гуруҳлари пайдо бўлди. Жумладан, полиция хабарига мувофиқ, Тошкентда бундай гуруҳ ўқитувчи Аҳмаджонов томонидан бошқарилган ва асосан миллий зиёлилар ҳамда ўқувчи ёшлар вакилларидан ташкил топган⁹. Қўқондаги яширин гуруҳда 50 дан ортиқ киши қатнашган, Андижонда жадидларнинг “Тараққийпарвар” номли норасмий ташкилоти бўлиб, унинг раҳбари, полиция маълумотига кўра, Убайдулла Хўжаев эди¹⁰. Самарқанд вилояти ҳарбий губернаторининг 1913 йилдаги рапортида хабар берилишича, шаҳар мусулмонлари орасида янги усулдаги мактаб, яъни жадидлар тарафдорлари сезиларли фаоллашган ва сони ўсган. Хужжатлардан маълум бўлишича, гуруҳлар ўзаро алоқада бўлганлар. Жумладан, “Туркистон ўлкасида 1914 йил октябрига келиб мусулмон аҳолисининг кайфияти ҳақидаги қисқача ҳисобот”да қайд этилишича, “гап” деб аталадиган кечалар ўлканинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. “Гапга миллатига, ёшига, мавқеига ва баъзан касб-ҳунарига қараб йиғилишади; кексалар, ёш бойваччалар, темирчилар, майда савдогарлар ва ҳоказоларнинг гапи шундай амалга ошади... Уларнинг миқдори 15 дан 30 кишигача боради”¹¹.

Бундай гапларда жадидлар ҳам фаол иштирок этишган. Уларнинг ғоявий таъсири остида йиғилишларда кенг мавзулардаги муаммолар бўйича жонли фикр алмашинувлар бўлган, яъни сиёсий мавзуларда гапирилган, ўтиб кетган ҳафти воқеалари, янги усулдаги мактаблар очилиши билан боғлиқ мисалалар муҳокама қилинган, хайрия ишлари учун маблағлар йиғилган. Бу гапларда ҳеч қандай кун тартиби бўлмаган, раҳбарият сайланмаган, баённома тузилмаган, қарорлар қайд этилмаган. Ҳеч ким бу йиғинларга мажбуран бормаган, истаган одам қатнашиши мумкин бўлган.